

GYŰLÖLETBESZÉD

SZILÁGYI-GÁL MIHÁLY

A gyűlöletbeszéd és a „rózsa neve” *Egy gondolatmenet a gyűlöletbeszédéről*

A szólásszabadság és a kirekesztő, akár uszításra is alkalmas szóhasználat közötti határvonal jogi meghatározása stabil demokráciákban is fejtörést okoz, ugyanis egyszerre kell védeni azt, akit a gyűlölködő tartalom sért, és azt is, aki mondja. Kelet-Európában a gyűlöletbeszéd egyike azoknak a jelenségeknek, amelyek a rendszerváltás utáni korszak egyik legnagyobb kérdését vetik fel: mennyire tudunk élni a kivított szabadsággal? A kérdésre nem jogi, hanem etikai választ keresek. Megkísérelem kifejteni, hogy a gyűlölködő szavak erkölcsi súlyát azoknak cselekvésre való felhívásában keresni félrevezető, és az uszítók javát szolgálja.

A *Nemzetközi Konvenció a Rasszista Diszkrimináció Minden Formájának Felszámolásáért (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination)*, a rasszista kifejezéseket részletező nemzetközi törvény így fogalmaz: „Az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja, különösen annak 5. cikkelye értelmében (és a kifejezéshez való jog értelmében) minden olyan propaganda és szervezet, amely faji alapon, illetve a bőr színe vagy valamely etnikai csoporthoz való tartozás alapján fogalmaz meg felsőbbrendűségi elméletet, továbbá amely faji vagy diszkrimináción alapuló gyűlölködést próbál igazolni, illetve előmozdítani és felvállalja azonnali akciók előkészítését, amely ilyen jellegű diszkriminációra uszít... büntetendőnek minősül”.¹

E sorokkal szemben az az általános kritika, hogy nem tisztázza kellően a szólásszabadság és a rasszista diszkrimináció közötti határvonalat. A törvény szavainak védelmezői arra hívják fel a figyelmet, hogy a kirekesztő és az uszító megnyilvánulások valójában egyes személyeknek a társadalomhoz való tartozására formált jogát kérdőjelezzik meg, és mint ilyenek, nem csupán egyes jogokat

¹ *Memorandum on Freedom of Expression and Racism for The World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance – Article 19.* Global Campaigne for Free Expression. London, August 2001. 1. (A továbbiakban: Article 19.)

sértenek, hanem magát a személyiséget, mert egészében véve alacsonyrendűként ábrázolják.² Ez az érv megjelenik az ENSZ 1966-ban kiadott chartájának 19. paragrafusában, amely kimondja a törvényes eljárás kötelező voltát minden olyan esetben, amikor valakit a meggyőződése miatt ér sérelem. A sértett fél lehet az is, aki beszél, és az is, akihez vagy akiról a beszéd szól.

Magyarországon a szólásszabadságra vonatkozó törvénykezés a rendszerváltás óta többször is módosult. A legújabb fejlemény, hogy 2003. december 8-án az országgyűlés olyan törvénymódosító javaslatot szavazott meg, amely szerint a gyűlöletbeszéd (sőt, a gyalázkodás is) a rendszerváltás óta először ismét büntethetővé vált. A jogszabályt a köztársasági elnök az alkotmánybírósághoz irányította normakontrollra. Ezzel a szigorító törvénymódosítással e sorok szerzője nem ért egyet. Egyes szakvélemények szerint az intézkedés az 1989-es rendszerváltás egyik legnagyobb vívmányához képest, vagyis a szólásszabadság kivívásához képest visszalépést jelent.³ Fontos megjegyezni, hogy az elmúlt közel másfél évtized magyar kormányai a gyűlölködő megnyilvánulásokra adott politikai válaszaikban rendre csődöt mondtak.⁴ 1989-ben a Btk. 269. paragrafusa a kifejezésnek még megkülönböztette két olyan fajtáját, amelyet a törvény nem véd: az uszítást és a gyalázkodást. Ez a közösség elleni uszításra vonatkozó törvény így szól: „Aki nagy nyilvánosság előtt a., a magyar nemzet, b., valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít, büntetett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” Az alkotmánybíróság 1992/30 (V. 29.) határozata a gyalázkodás büntetését alkotmányellenesnek bélyegezte, viszont az uszításra vonatkozó részt továbbra is helybenhagyta. Ezzel szemben a jelenlegi szigorítás jogilag korlátoz valamit, amit a társadalomnak kell elítélnie, nem a jognak.

Romániában a Btk. 317. határozata a következőket állítja a diszkriminációról: „Bármely nacionalista, sovinszta propaganda vagy faji, illetve nemzet ellen irányuló gyűlöletre való uszítás, amely nem (...) kihágásnak minősül, 6 hónaptól 5 évig terjedő büntetéssel büntetendő” (Fordítás: Sz-G. M.). Ezzel szemben a Román Helsinki Bizottság elnöke, Gabriel Andreescu 1999-ben így jellemezte a diszkrimináció jogi helyzetét az országban: „Jóllehet a diszkrimináció elítélésének elve megtalálható a román alkotmányban és a kérdést

² Halmai Gábor: *Kommunikációs jogok*. Új Mandátum: Budapest, 2002. 114, 135.

³ Kis János – Sólyom László: Az alkotmány és a szólásszabadság. *Népszabadság*, 2003. október 11.

⁴ A szólásszabadság és a demokrácia működésének összefüggéseiről ld.: Molnár Péter: *Gondolatbátorság. Szólásszabadság és közbeszélgetés az Egyesült Államokban és Magyarországon*. Új Mandátum: Budapest, 2002.

érintő nemzetközi dokumentumokban, amelyek a hazai törvénykezésbe bekerültek, egyetlen törvény sem ítéli el a diszkriminációt és a Btk. 317. számú határozatának alkalmazása nehézkes, vitatható és csonka. (...) azt lehet mondani, hogy egyes köztisztviselők megpróbálták a rasszista, sovinszta és antiszemita megnyilvánulásokat korlátozni, de a román államnak nem sikerült [a nemzetközi szinten vállalt kötelezettségeknek eleget tennie – Sz-G. M.]. A gyűlöletbeszéd nagyon elterjedt és hangos. 1999 októberéig mindössze egyetlen személyt ítéltek el a 317. határozat alapján. Az ítélet két évre szólt, de felfüggesztették.⁵ A 317. határozatot kiegészítendő, egy kormányhatározat, egy törvény és egy ellenőrző bizottság létrehozása követte. 2002-ben további jogi lépés történt: megszületett a 31/2002. számú Sürgősségi Kormányrendelet, amely betiltotta a fasiszta, rasszista vagy xenofób jellegű tevékenységeket, valamint mindenféle propagandát, amely a béke és az emberiség elleni bűntetteket elkövetett személyek népszerűségét igyekszik növelni.⁶

A gyűlölködésre vonatkozó szabályok elvi kidolgozása és az alkalmazás nehézségei arra az alapkérdésre irányítják a figyelmet, hogy milyen értelemben lehet a szólást cselekvésnek tekinteni. A továbbiakban ezt a kérdést vizsgálom. A szólásszabadság szabályozásával kapcsolatban három főbb nézőpontot különböztetek meg, ezek: 1. feltétel nélküli védelem; 2. feltételes védelem; és 3. a szabályozás védelme.

Az első, liberális nézőpont további három csoportba sorolható aszerint, hogy a szólásszabadságot mint önmagában való értéket tekinti, vagy mint az igazság megtalálását célzó eszközt. Az előbbi Edwin Baker álláspontja.⁷ Utóbbi elsősorban John Milton és John Stuart Mill nevéhez kapcsolódik.⁸ Ma azt mondhatjuk, hogy Mill és Milton a szólásszabadság védelmének instrumentális/racionalista álláspontjára helyezkedtek. Filozófiai megalapozását tekintve ez összeegyeztethető továbbá Habermas és Apel diskurzuselméletével, akik a 20. század második felében ugyanezt a 18–19. századi hagyományt gondolják tovább, amikor a „jobb érv győz” racionalizmusában látják a kényszer-

⁵ Andreescu, Gabriel: *Romania – Shadow Report: October 1999*. Strasbourg Ombudsman for National Minorities.

⁶ *The National Council for Combating Discrimination*, 2002. 12–14

⁷ Baker, C. Edwin: Harm, Liberty and Free Speech. *Southern California Law Review*, 1997 (70) 979.

⁸ Milton, John: *Areopagitica*. In: Ugyanó: *Az angol forradalom tükré. Válogatás prózai írásából*. Gondolat: Budapest, 1975. 86–87.; Mill, John Stuart: *A szabadságról*. Helikon: Budapest, 1980.

mentes kommunikáció igazolhatóságát és védelmét.⁹ A második az értékalapú megközelítés, amely vagy nem tartja fontosnak az igazság megtalálását, vagy nem is gondolja, hogy az igazság a nézőpontok ütközése révén megtalálható, ezzel szemben alapjognak tekinti a szólás szabadságát, függetlenül annak gyakorlati következményétől. Míg tehát az első változat racionalista, a másik változatra azt mondhatnók, hogy antropocentrikus. Egy harmadik megközelítés a politikai, a civil- és a szakmai szférákra hárítaná a gyűlöletbeszédre adandó válasz megtalálásának feladatát. Eszerint a jog önmagában nem elegendő értékek közvetítésére, és valójában csak akkor hatékony, ha az általa védett értékek jogi szankcióktól függetlenül is megnyilvánulnak a politika és a civil társadalom fórumain. Ez a nézőpont az egyéb, nem jogi természetű válaszokat is kívánatosnak tartja. Ide tartoznak a szakmai etika kérdései is, mint például az újságírói önszabályozásnak azok az elvei, amelyek a kiegyensúlyozott tájékoztatásra vonatkoznak (eltérő vélemények bemutatása), illetve a politikailag korrekt nyelvhasználatra a médiában.¹⁰ Mindhárom változat elfogadja azt a jogbölcseleti tézist, hogy a szó és a tett között nem bizonyítható kauzális összefüggés, tehát a szó törvényes korlátozása szükségképpen önkényes. Ennek megfelelően a gyűlöletbeszéd csupán jogi kezelésének következményeiről azt állítják, hogy: 1. a szólásszabadság korlátozásának politikai bumeráng-hatása van, mert növeli azoknak az uszító csoportoknak vagy személyeknek a politikai népszerűségét, akiket a törvény büntet; 2. a törvényes szankciók meggátolják az indulatok társadalmi átbeszélését, amely a legjobb gyógyszer lenne az indulatok kezelésére. A szólásszabadság magyarországi irodalmában ezt a gondolatmenetet leginkább Kis János képviseli.¹¹ Továbbá mindhárom liberális változat egyetért abban, hogy a szólásszabadságot a kimondott szavak tartalmától függetlenül kell védeni.

A szólásszabadság feltétel nélküli védelmének gondolata tragikomikus módon bizonyos értelemben egymás mellé helyezi a liberálisokat és a rasszistákat. A rasszisták azért kedvelik a szólásszabadság feltétlen védelmét, mert az valójában leginkább őket védi. A gyűlöletbeszédre vonatkozó liberális válaszok mindig azzal a nehézséggel találják szembe magukat, hogy azokat védik a legjobban, akikkel tartalmi kérdésekben a legkevésbé értenek egyet: a szólássza-

⁹ Lásd: Habermas, Jürgen: *Justification and Application – Remarks on Discourse Ethics*. MIT Press: Cambridge, Mass., 1993.; Apel, Karl-Otto: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Klny. a *Magyar Filozófiai Szemle* 1992, 3–4. számából. Áron: Budapest, 1993.

¹⁰ Lásd pl.: Darbishire, Helen (ed.): *Media and Democracy*. Council of Europe Publishing: Strassbourg, 1998.

¹¹ Kis János: A szólásszabadság próbája. *MaNcs*, 2002. február. 7.

badtság liberalizmusa az antiliberális megszólalókért harcol a legfelszántabban, vagyis azokért, akikkel kölcsönösen megfojtanak egymást egy kanál vízben. A mazochistáról és a szadistáról szóló vicc („kínozz, gyötörj! – nem... azért sem...”) logikája szerint a szólásszabadság védelme iránt elkötelezett liberalizmust kihasználva a rasszisták azoknak az elvei mögé bújnak, akiket gyűlölnek. A liberalizmus persze nem a tartalmat védi, hanem minden egyes megszólalás tényét és az ahhoz való jogot. Alapállása az univerzalizmus, amely a partikularitást nem önmagáért, hanem pusztán létjogosultságáért védi. A partikulárisat csak mint az univerzális egyik esetét védi. A rasszizmus pedig, önmaga védelmére éppen ezt az univerzalizmust tudja a legjobban felhozni – az univerzalizmust, amelyet gyűlöl. A liberális univerzalizmus legsikeresebb alkalmazója az antiliberális partikularizmus. Ebből az ambivalenciából ered a szólásszabadságot védő liberalizmus ellentmondásos viszonya a gyűlöletbeszédrel: olyasmit kell formailag megvédeni, amit tartalmilag visszautasít. És ugyanebből ered a rasszizmus lehetősége, hogy mint forma, cinikusan beilleszkedjék abba a legitimációba, amelybe, mint tartalom, nem tudna beilleszkedni. Saját etikai megalapozása miatt a liberalizmus nem jelentheti ki, hogy ő több, univerzálisabb, mint bármely partikularizmus. Következésképp, a rasszizmus éppen azt a relativizmust fordítja ellene, amely a liberális érvelés szerint csak ugyanannyi helyet jelölhet ki a közös nyilvános térben a liberalizmusnak és a rasszizmusnak egyaránt. Ebből következően a rasszisták talán legerősebb vádjá szerint a liberalizmus is csupán saját érdekeit védi, de ezt még csak el sem ismeri. És evvel már készen is van az antiliberális összeesküvés-elmélet.

A szólásszabadság feltételes védelme az uszítás–gyűlöletbeszéd distinkció mentén születik. Mivel a gyűlöletbeszéd, mint kutatási téma ebben a kontextusban jelenik meg, a kérdésnek különleges figyelmet szentelek.¹² Azok, akik a szólásszabadság védelmét alapjában véve elfogadják, de annak feltétlen voltát már nem, abból indulnak ki, hogy vannak olyan verbális megnyilvánulások, amelyek egyes társadalmi csoportok elleni cselekvésre szólítanak fel. Érvelésük szerint az ilyen szavakra a szólásszabadság védelme elvének nem szabad kiterjednie, mert ezek nem nézeteket fejeznek ki, hanem konkrét cselekvésre szólítanak fel az adott társadalmi csoportokkal szemben. Ezeket a beszédaktusokat megkülönböztetik a gyalázkodástól, amelyet a becsületsértésre vonatkozó törvények szabályoznak.¹³ Továbbá, ennek az álláspontnak egy

¹² A fogalom tisztázásához ld.: Walker, Samuel: *Hate Speech – The History of an American Controversy*. University of Nebraska Press: Lincoln, 1994.

¹³ Molnár Péter: *Uszítás vagy gyalázkodás? Fundamentum*, 2001, 4. 110–126.

erősebb változata szerint vannak olyan szavak vagy kommunikációs körülmények, amelyek nem is agresszív, kirekesztő cselekvésre szólítanak fel, hanem maguk a szavak „ütnek”, vagyis maga a kommunikáció válik tettlegességgé. Ezen érvelés mind első, mind pedig második, erősebb változatának az a csapdája, hogy minden konkrét esetben meg kell kísérelnie annak bizonyítását, hogy mely szavak és milyen körülmények tekinthetők a fenti értelemben vett cselekvésre való felszólításnak, netán önmagukban vett cselekvéseknek. Vagyis ennek a nézőpontnak azzal a nehézséggel kell megküzdenie, hogy ki tudja-e mutatni a kauzális összefüggést szó és tett között.

Fontos észrevenni, hogy a fentebb idézett nemzetközi alapelvek nyilvánvalóan az identitás megsértésében látják az uszítás bűnös voltát. Nem véletlen, hogy az uszítás vádjá és a gyűlöletbeszéd fogalma, a *hate speech*, elsősorban a rasszista gondolatok kifejezésével kapcsolódik össze. A homoszexualitásra és a különböző fogyatékoságokra utaló szavak is azért számítanak legalábbis etikailag, de egyes törvénykezések értelmében jogilag is büntetendőknek, mert az identitásra vonatkoznak. Mi az előfeltevése ennek a koncepciónak? Az identitásra való utalás vagy a nyelvi belekényszerítés valamilyen tulajdonsággal való azonosításba első látásra a megbélyegzés miatt tűnik vétkesnek. Ha azonban közelebről megvizsgáljuk, észrevehetjük, hogy nem a címke ténye sértő, hanem az, hogy másvalaki aggatja rám. Márpedig a más által rám aggatott címke a további öndefiníció szabadságát teszi lehetetlenné, pontosabban hiteltelenné. „Ha egyszer X az, aki, akkor hogy merészeli azt állítani, hogy ő mégsem az?!” Vagy másképp: „Tudjuk, hogy X magyar (vagy zsidó, vagy cigány) és tudjuk azt is, hogy ez mit jelent. Akkor miért akarja még mindig bizonygatni, hogy ez mégsem azt jelenti, vagy nem csak azt, stb.” A mások által rám aggatott címke avval jár, hogy az illető ennek megfelelően viszonyul hozzám és nem annak megfelelően, amit én magamról gondolok. Mi több, a címke által kérdésessé válik a kompetenciám, hogy én magam ítélem meg, ki vagyok. A címke irreverzibilisen rögzít valakit, ami alól az, akit rögzítettek, nem tud kibújni. Ha Louis Althussernek hihetünk, akkor az sem bújhat ki, aki a címkét rám aggatta.¹⁴ A rendőr felszólítása, hogy „Állj!”, olyan, Althusser által interpellációnak nevezett megszólalás, amely egyszerre osztja ki a szerepet a felszólító rendőrre, mint rendőrre, aki felszólít és a járókelőre, mint járókelőre, akihez a felszólítást intézték. A helyzet típusossága mindkettőjük

¹⁴ Althusser, Louis: *Ideology and Ideological State Apparatuses*. In: Ugyanó: *Lenin and Philosophy, and other essays*. Monthly Review Press: New York – London, 1971. 170–186.; idézi többek közt Butler, Judith P.: *Excitable speech: a politics of the performative*. Routledge: London – New York, 1997.

individualitását megszünteti. Ide tartozik Foucault gondolata is, miszerint a diskurzust – legyen az rasszista beszéd, vagy valamilyen csoporttal szembeni előítélet – nem is az mondja, aki beszél, mert ő csak közvetítője magának a diskurzusnak, amit a társadalomban szerzett.¹⁵ A megbélyegzés kétirányúsága és az individualitást megszüntető természete magyarázza azt is, hogy miért elviselhetetlen mind a „rasszista”, mind pedig az „antiszemita” jelző. A másik ember általi címkézés akkor is érvényesül, amikor valakit éppen azért bélyegzünk meg, mert ő maga megbélyegez másokat. Mindkét esetben ugyanaz történik: valaki más határozza meg, hogy én ki vagyok. Majd címkét tesz rám, amivel ezt lezártnak tekinti. A rasszista beszédnek tehát az a tragikomikuma, hogy elkerülhetetlenül megbélyegezi azt is, aki mondja. Mivel a megbélyegzés a megbélyegzett önmeghatározásába szól bele, ezért nem véletlen, hogy a gyűlöletbeszéd az identitásba való belegázolással szokott együtt járni. Az identitás ugyanis valóban irreverzibilis, amennyiben vannak nem választható elemei is, mint például a fizikai külső alapvető jegyei, a születés helye és ideje stb. Viszont az egyéniség abban a szabad mozgásban bontakozik ki, amelyben életünk során magunkat alakítjuk. Ezzel szemben a megbélyegzés éppen ezt a szabad elemet iktatja ki, és csak annyit mond valakiről, amennyi elegendő ahhoz, hogy az illetőre a visszafordíthatatlanságot, a sorscsapás-szerűséget lehessen rásütni. Például így: „akármit teszel, egész életedben néger maradsz”. Ide sorolható a romániai magyar kisebbség „bozgor”, vagyis „házatlan”-ként való, román sovíniszta megnevezése is. A becenév is idesorolható, de a becenév esetében a címkézés általi birtokbavétel a szeretet kifejezése, a „te az enyém vagy” értelmében. A médiakutatás figyelme kiterjedt arra is, ahogyan ez a jelenség a médiában többek között a nők reprezentációjában megjelenik. Számos felmérés kimutatta, hogy például az interjúalanyként megkérdezett nők szignifikáns arányban nem valamilyen terület szakértőjeként vagy valamilyen közéleti szerep betöltőiként jelennek meg, hanem elsősorban egyszerűen mint nők. Az információ ezekben az esetekben elsősorban nem az, hogy az illető mivel foglalkozik, hogy mit kell róla tudni egyébként, hanem az, hogy nő.¹⁶ Nyilván a különböző etnikai kisebbségekhez vagy más kisebbségi csoportokhoz tartozók sem járnak jobban, ami

¹⁵ Foucault, Michel: Politics and the Study of Discourse. In: Burchell, Graham –Gordon, Colin – Miller, Peter (eds.): *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. University of Chicago Press: Chicago, 1991. 71.; idézi többek közt Butler, *Excitable speech*, i. m.

¹⁶ Margit Patrícia: A nők reprezentációja. Férfiuralmi jelentések cirkulációja a napilapokban. *Médiakutató*, 2002 ősz. 81–99.; A gyűlöletbeszéd és egyéb offenzív tartalmak, mint például a pornó-hirdetések megbélyegző természetéről ld.: Butler, *Excitable speech*, i. m.

a médiumokban való előfordulásukat illeti.¹⁷ A probléma mindig ugyanaz: valaki csak mint egy csoport tagja jelenik meg, mint egy halmaz eleme, nem pedig mint önmaga.¹⁸

Ha a gyűlöletbeszéd természetét és a vele való szembezállás lehetőségét, hibáit tanulmányozzuk, nem elég a címkék tartalmáról beszélni, hanem formájuk is figyelmet érdemel. A gyűlöletbeszéd kutatása és szabályozása nem hagyhatja figyelmen kívül John Austin 1951-ben publikált nagyhatású művét, amelyben kifejti beszédaktus-elméletét. Austin szerint bizonyos szavakkal nemcsak mondunk, hanem teszünk is valamit. A beszédaktus-elmélet döntő adalék volt a szavak, pontosabban a szavak használata performatív potenciáljának megértéséhez. A gyűlöletbeszéd kérdéskörével kapcsolatban a legfontosabb, amit Austin-tól tanulhatunk, hogy a szavak nem pusztán „szavak”. Eszerint az ígéret vagy az eskü „puszta” szó, ha nem követi az a cselekvés, ami éppen magában a szóban kifejezett jelentés tartalma.¹⁹ A címkék és a rasszista, xenofób, uszító szimbólumok mindig egy jelentéstartományt céloznak meg, de ezt nem direkt módon teszik, hanem utalásokkal, amelyeket egy közösség képes dekódolni. Az utalásoknak két sajátosságára szeretném felhívni a figyelmet: az egyiket többértelműségnek nevezem, a másikat cáfolhatatlanságnak. A első elvezet a médiakutatásban is ismert polisziémia-elmélethez, ugyanis a gyűlölködő tartalmak többjelentésű természetével foglalkozik. Cáfolhatatlanságon a gyűlölködő kifejezéseknek azt a tulajdonságát értem, hogy eleve nem nyitottak a beszélgetésre, a vitára, hanem kijelentenek és egyben le is zárják azt, amit megfogalmaznak.²⁰ A polisziémia-elmélet szerint ugyanazoknak a szavaknak a jelentése különböző lehet aszerint, hogy a befogadó milyen saját értelmezési keretben helyezi el azokat. Következésképp nem indulhatunk ki abból, hogy egy mediatisált üzenetnek csak egyféle hatása lehet, amit minden befogadó ugyanúgy értelmez.²¹ (Ugyanebben az értelemben érvel „morális pánik”- elméletével Stanley Cohen, aki az egyes vélemények közhangulat, közmorál általi megbélyegzésének veszélyére

¹⁷ Az identitás és a gyűlöletbeszéd összefüggéséről ld. még Monori Áron: Identitáskezes(ked)ők. *MaNcs*, 2003. október 30.

¹⁸ A megbélyegzés kapcsán ld. még: *Presă de la Tigani la Romi*. [A sajtó a cigányoktól a romáig. – Sz-G. M.] *Press Monitor*. Asezamintul Cultural Academia Catavencu. March 2002. Programul PHARE Fondul de Parteneriat pentru Romi.

¹⁹ Austin, John L.: *Tetten ért szavak*. Akadémiai: Budapest, 1990.

²⁰ A cáfolhatóság jelentésében leginkább Karl R. Popper falszifikáció-elméletére támaszkodom. Popper, Karl Raimund: *Conjectures and Refutations: the growth of scientific knowledge*. Routledge: London – New York, 1989.

²¹ Morley, David: A Nationwide nézői, avagy hogyan értelmezzük a televíziózást? *Replika*, 1999, 12. 30.

hívja fel a figyelmet.²²) A poliszémia-érv, lényegéből adódóan, szembehelyezkedik a szólást korlátozó jogi szankciók gondolatával, ugyanis bármely tiltás előfeltételezi, hogy a tartalomnak csak egyetlen olvasata van, nevezetesen az, amiért a tiltást eszközölni kellene, márpedig a poliszémia-érv éppen ezt cáfolja. Ha a tartalom mást és mást jelent aszerint, hogy ki a befogadó, akkor már nem lehet szankcióval fellépni ellene.

Annak bizonygatóit, akik a szóban rejlő tettelegességet vagy a szó arra való alkalmasságát, hogy tettelegességre hívjon fel, még mindig a szólásszabadság védelmezői közé sorolhatjuk, ugyanis érvelésük erejét ők is abban látják, hogy a szavak használatának olyan eseteit tudják felmutatni, amikor – mondjuk így – már nem szólás történik, hanem valamilyen értelemben verés. A szólásszabadságot tehát valahol ott korlátoznák, ahol szerintük maga a szólás valamilyen értelemben véget ér, és a szavakat egyesek valahogy úgy kezdik használni, hogy az már agresszív cselekvésnek tekinthető, de legalábbis agresszív cselekvés előkészítésének. Ők tehát korlátoznák a szólásszabadságot, de azért kiállnak a tartalmi függetlenség követelménye mellett. A szólásszabadság enyhe korlátozásai körébe lehet még sorolni az olyan meggondolásokat is, mint például a csendháborítás nyilvánvaló esetei, vagy a szakmai etika által megkövetelt speciális helyzetek, amikor valaki valamit nem mondhat, például azért, mert részeg, vagy egyéb szakmai okokból alkalmatlan, teszem azt, egy műsor vezetésére. Az ilyen típusú meggondolások nem is a szólásszabadság specifikus korlátozásaihoz sorolandók, mint inkább általában a beszéd különböző gyakorlati megfontolásokon alapuló korlátozásához. E korlátozások és a specifikus szólásszabadságot célzó korlátozások között az a különbség, hogy míg az előbbi a beszéd fizikai tényének vet gátat, addig az utóbbi mindig valamilyen nézet kifejtésének a megakadályozása. E logika szerint a szólásszabadság elleni fellépésnek nem kell feltétlenül a tartalom elleni politikai fellépésnek lennie, hanem lehet annak körülményei elleni etikai/szakmai fellépés is.

A szólásszabadság feltételes védelme és a *harmadik, a szabályozás védelmét* szem előtt tartó álláspont között az a lényeges különbség, hogy a szabályozást védő érvelés a tartalmat helyezi előtérbe. Ez a sarokpont a szólásszabadság védelme és nem-védelme között: megfordul a prioritás. A tartalmi prioritás megfordítja a szólásszabadság politikai jelentését is. Míg a szólásszabadság védelmének elve magának a szólásnak a politikai védelme, addig a szólásszabadság szabályozásának a védelme csak bizonyos tartalmak politikai védelme.

²² Cohen, Stanley: *Folk devils and moral panics: the creation of the Mods and Rocker*. Routledge: London, 2002.

A szólásszabadság szabályozásának védelmére legjobb példa a diktatúra, amely politikailag csak államilag meghatározott véleményeket ismer el és véd meg jogilag. Valójában a pluralizmus állami visszautasítása eleve megszünteti bármely – még a hivatalosan elfogadott – véleménynek is a jogi védelmét, és mindenféle védelmet csakis mint politikai védelmet tud gyakorolni, amely az államhatalom által képviselt politika védelme is egyben. (Autoriter jelleget túl ez a nézőpont felvetheti a szabályozás, különösen az állami szabályozás kérdésének esetleg kevésbé autoriter modelljeit is.)²³

Mit is teszünk, amikor mondunk?

Úgy vélem, hogy sem a poliszémia-érv szószólói, sem pedig a tiltáspártiak nem számolnak a gyűlöletbeszédnek azzal a sajátosságával, hogy éppen poliszémikus jellege miatt képes hatni. Ugyanis a gyűlölködő, uszító beszéd valójában egyszerre legalább két jelentést is megcéloz, hiszen legalább kétfelé üzen: azoknak, akikkel összekacsint, és azoknak, akiknek rovására az összekacsintás szól. Az adott szavak poliszémiája tehát egyszerre teszi lehetővé a „befelé” és a „kifelé” történő üzenést és ugyanakkor a védettséget is, mivel éppen

²³ A kérdés általánosan így fogalmazható meg: lehetséges-e olyan helyzet, amikor a liberális állam, tehát az állam, amely alapvetően védi a szólásszabadságot, be kell, hogy avatkozzék a szólásszabadság ellen? A kérdést kiegészíti az a további kérdés, hogy ebben az esetben mi az, ami mellett az állam beavatkozik? A nem autoriter beavatkozási elképzelések logikája szerint a független közmédiát nem semleges, hanem pártatlan. Ez azt jelenti, hogy a szabadság megvalósulása érdekében az állam média-felügyelőinek nem a közbeszéd hangjaitól való semleges elfordulást kell gyakorolniuk, hanem éppen ellenkezőleg, a szabadság védelmében kell beavatkozniuk. Vagyis azt kell biztosítani, hogy a társadalom egyetlen érdekcsoportja se legyen nagyobb befolyással a közmédiára, mint akármely másik. Ahhoz, hogy ez folyamatosan megvalósuljon, az államnak, a közszolgálati média intézményei révén nyilván be kell avatkoznia, de csak bíróként, nem pedig a társadalomban együtt élő véleményformálók egyik lehetséges szereplőjeként (Molnár: *Gondolatbátorság*, i. m. 189). (Bizonyos esetekben persze az állam maga is csak egyike a társadalom szereplőinek, ekkor azonban szereplő és bíró is kell legyen egyszerre.) Monroe Price arról beszél, hogy a jelfogadás és jell kibocsátás globalizálódása ellehetetleníti magának az államnak a médiumokat felügyelő képességét is, mi több, maga az állam van átalakulóban a globális médiumok körül, ugyanis új – nem állami – lojalitások kezdenek kialakulni aszerint, hogy mit fogunk tévénken, rádiókon és az interneten. Márpedig a befogott jelek nem az állam iránti lojalitást erősítik, hanem a lojalitást az iránt, ami a globális térből érkező jelekből történetesen erősebben hat egyesekre, mint más jelek. Ily módon a lokális és a globális szint közelebb kerül egymáshoz, mint az olyan köztes szintek, mint például az állam vagy éppen a környező társadalom, amelyben élünk (Price, Monroe: *Televízió, nyilvános szféra és nemzeti identitás*. Magvető: Budapest, 1998. 37–42). (A globális–lokális média és az állami szuverenitás összefüggéséről ld. még Price újabb művét: *Media and Sovereignty: the global information revolution and its challenge to state power*. MIT Press: Cambridge, Mass., 2002.)

a többértelműség nehezíti meg az elszámoltatást, ami az egyértelműség esetében könnyű. Az elszámoltathatóság hiánya felerősíti a gyűlöletbeszédben a szimbolikus, célzásszerű kommunikációs jelleget. A „tudjuk mi” és „tudják ők” a célzásszerű beszédnek olyan sajátja, amely megkerüli a monoszémikus jelentés elszámoltathatóságát, és mégis eljuttatja a szándékolt üzenetet. Vagyis, úgymond „mindenki tudja, miről van szó”, mégsem lehet egyik olvasat számonkérését sem bármelyik másik olvasat számonkérése fölé helyezni, és ezáltal csak az egyik lehetséges olvasat alapján tiltást alkalmazni. A gyűlöletbeszéd erejét tehát a célzás hatalmában látom. Abban, hogy valamit úgy mond ki, hogy nem mondja ki. Márpedig ez a célzásszerűség éppen a poliszémia által, pontosabban az egyértelműség hiánya által valósul meg. A poliszémia ugyan nehézkessé vagy éppenséggel lehetetlenné teszi a jogi elszámoltathatóságot, viszont alkalmas a félelemkeltésre, a fenyegetésre. Ebbe az érvelésbe beleilleszthető Molnár Péter fejtegetése, miszerint a gyűlöletbeszéd azzal vét a szólásszabadság ellen, hogy megteremti a félelem légkörét. Márpedig a félelem légkörében éppen az nem valósul meg, amit a szólásszabadság védelme elősegíteni hivatott: hogy merjük kimondani azt, amit gondolunk.²⁴ A gyűlöletbeszéd többértelmű jellegéből és ennél fogva a szimbolikus és utalásszerű kommunikációra való nyitottságából származik a kódolt beszéd jelensége az ilyen típusú tartalmakban. A kódolt beszéd sajátossága is az összekacsintás jelenségéhez tartozik. A kódolt beszéd lényege, hogy a mindennapi szóhasználatra hagyatkozva nem explicit módon mond ki gondolatokat, amelyeket azok, akik valamilyen közismert jelentés birtokában vannak, képesek dekódolni és önmaguk számára explicitté tenni. A mindennapi szóhasználat utalás-összefüggéseiben való jártasság valójában bármilyen közhiedelem vagy előítélet képlékeny kommunikálására alkalmas. Ezt példázzák a reklám és a politikai kommunikáció bizonyos esetei, leginkább a választási kampányok idején.²⁵ A kódolt üzenet értői kiválasztottnak tekinthetik magukat, olyanoknak tehát, akik „értik”, hogy „miről van szó”, akik beavatottak a dolgok háttérében meghúzódó jelentésekbe, akik értik azt is, amit „nem szabad” kimondani. A diktatúrákban élt társadalmak hasznos tapasztalatot szerezhettek a „sorok között” való olvasás terén, ami egy sajátos hozzájárulás a szabadságban élt emberek tapasztalataihoz képest, akik számára a reklámfogásként megismert célzásszerű kommunikációs technikákon kívül igazából csak a kódolt rasszizmus,

²⁴ Molnár: *Gondolatbátorság*, i. m. 14–15.

²⁵ Lásd a politikai marketing-fogásokról szóló elemző igényű könyvet: Scammell, Margaret: *Designer Politics. How Elections are Won*. Macmillan Press – St. Martin’s Press: Basingstoke, Hampshire – New York, 1995.

illetve a pornográf és szexista anyagok terén találkozhattak e jelenséggel.²⁶ A kódolt üzenet az otthonosság, a bennfentesség élményét keltheti, és emiatt különösen alkalmas a konspiráció-elméletek, „a tudjuk mi, hogy kik tehetnek minderről” típusú értelmezések kommunikálására és befogadására.²⁷

Példák

1. 1991-ben Minnesota államban egy fehérbőrű serdülővel szemben vádat emeltek, mert elégetett egy keresztet egy színesbőrű család házának udvarán. Minnesota állam Legfelső Bírósága bűnösnek találta a fiatal embert, mert értelmezése szerint a kereszt elégetése nem tartozhat a szólásszabadság védelme alá, ugyanis az „harcias szó”-nak tekinthető (*fighting word*), nem pedig valamilyen nézet kifejtésének. (Bizonyos értelmezések szerint a keresztégetés az afro-amerikaiakat meglincselő Ku-Klux-Klan metanyelvi üzeneteként is felfogható.) A bíróság szerint továbbá a cselekedet azért is von maga után büntetést, mert a közösséget, valamint a közbiztonságot és a köznyugalmat meg kell védeni a szélsőséges magatartás okozta veszélyektől. Ezzel szemben az Egyesült Államok Legfelső Bírósága elsőfokon nem találta bűnösnek az elkövetőt. Az volt az álláspontja, hogy a kereszt elégetése nem számít „harcias szó”-nak, és mivel igenis egy nézetet fejez ki, az alkotmány első kiegészítése, vagyis a szólásszabadság védelmének amerikai alapdokumentuma, védelmébe veszi a cselekedetet. Végül ezt a magyarázatot azzal az érveléssel vetette el a bíróság, hogy a „harcias szavak” tényének megállapítása független azok tartalmától.²⁸ Ennek az értelmezésnek az volt a lényege, hogy a cselekedet elítélése azért nem lehet tartalmi alapon részrehajló, mert a szóban forgó cselekedetnek a „formája” az elítélendő, nem pedig a tartalma.

²⁶ A diktatúrákban élők sorok közötti olvasási szokásairól ld.: Biró A. Zoltán: Centralizált hatalmi beszédmód. Szempontok a szocialista médiaszervezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez. In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapiak. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro Print: Csíkszereda, 1998.; Hegedűs István: Sajtó és irányítás. *Médiakutató*, 2000, 2. 45–60.

²⁷ A kódolt üzenetekről ld.: Mihancsik Zsófia: Árulkodó idézetek – Magyar Fórum, Magyar Demokrata, Vasárnapi Újság – Revealing Quotes from Magyar Fórum, Magyar Demokrata, Vasárnapi Újság. In: *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben. Jelentés és dokumentáció – Anti-Semitic Discourse in Hungary 2000. Report and Documentation*. (Kiadja a B' nai B' rith Első Budapesti Közösség – Published by B' nai B' rith Budapest Lodge). Budapest, 2001. 33–65.; a konspirációs érvelésről ld.: Szilágyi-Gál Mihály: Szó vagy tett? Tíz év a magyarországi gyűlöletbeszédéből. *Provincia*, Kolozsvár, 2002, 8–9. (<http://www.provincia.ro/mindex.html>); Ugyanő: „Csurka szemmel” – *Through the Eyes of Csurka*. In *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2001-ben*, i. m. 121–129.

²⁸ Az esetet Judith P. Butler idézi fel: *Excitable speech*, i. m. (14. jegyzet) 53.

2. A MIÉP XVI. kerületi, *Ébresztő* című lapjának 2001/3. számában ifj. Hegedűs Lóránt, a párt alelnöke, országgyűlési képviselő, többek között ezt írta *Keresztyén magyar állam* című cikkében az egyértelműen zsidókat jelölő „galíciái jöttmentekről”: „Minden augusztus 20-án megszólal a hamis tétel magyart kismimiző rikácsolásaikban: Szent István befogadó állama. (...) Hát halld meg, magyar, az ezredik keresztyén magyar állami év ezer év ősi jussán és jogfolytonosságán alapuló, egyetlen életre vezető üzenetét: *REKESZD KI ŐKET! MERT HA NEM TESZED MEG, ŐK TESZIK MEG VELED!*”²⁹ Ebben az esetben az uszítás annyira egyértelműen célzatos volt, hogy az ügyészség elrendelte a nyomozást. A két polgári feljelentést, amelyek a cikket még azon frissiben követték, elutasította a bíróság, mondván, hogy ifj. Hegedűs uszító cikkének nincs konkrét sértettje, csak általában gyűlölködik. Majd a büntügyi vádemelés, amely két évig tartó vizsgálatot indított el, azzal zárult, hogy a Pesti Kerületi Bíróság felmentette ifj. Hegedűst. Az ítélet nem csak az össznemzeti sajtót osztotta meg alapjaiban, hanem ezen belül a liberális sajtót is. Míg egyesek kiálltak a szólásszabadság feltétlen tiszteletbenntartása mellett (Kis), addig mások úgy gondolták, hogy a demokrácia értékei forognak veszélyben, ha egy kisebbséget identitásában súlyosan megsértő személyt felment a bíróság – mi több, ifj. Hegedűs felmentése törvénytelen volt.³⁰

3. 1998-ban a Romániai Nemzeti Kisebbségek Védelmének Osztálya azzal a kéréssel fordult az ügyészséghez, hogy indítson vizsgálatot azok ellen a cégek ellen, amelyek olyan tartalmú hirdetéseket tettek közzé, mint például az S.C. GRIZZLY GUARD nevű: „*Vagyonörököt keresünk. Romákat nem alkal mazunk*”; vagy az S.C. MGD STYLE SRL: „*Bukarest 2., 3. és 4. kerületébe keresünk vagyonörököt 21 és 45 év között. Romák kizárva.*” Az ügyészség elutasította a kérelmet.³¹

A fenti példák és megfontolások alapján a gyűlöletbeszéd azonosításának két domináns módját különböztetem meg: az okozott érzelmi kárt és a tettegességre, de legalábbis a szóban megcélzottak elleni valamilyen cselekvésre való felhívás gyanúját. A teszt mindkét típusának alkalmazása körül kialakult jogi és politikai viták arra engednek következtetni, hogy a szólásszabadság korlátozásának szükségessége nehezen bizonyítható, amikor valamilyen konkrét esettel állunk szemben. Az első esetben azzal az alkalmazási nehézséggel állunk szemben a jogászok, hogy az érzelmi kár bizonyítása túl

²⁹ Kiemelés az eredetiben – Sz-G. M.

³⁰ Tamás Gáspár Miklós: Ebből elég volt. *Magyar Hírlap*, 2003. november 10.

³¹ Andreescu, Gabriel: *Romania – Shadow Report: October 1999*. Strasbourg Ombudsman for National Minorities.

alacsonyra helyezi a büntethetőség kritériumát. Ugyanis az érzelmi kár szubjektív, és rendkívül egyéni formákat ölthet. A második esetben a cselekvésre való felhívás szubjektív, de akár a konkrét szavakra való utalással objektíválható esete is problematikus. Ezeknek a megfontolásoknak végső soron az a tanulságuk, hogy egy adott helyzetben a konkrét szavak és az őket követő cselekvés közötti összefüggés nyilvánvaló volta szinte bizonyíthatatlan. Következésképp a nyilvánvaló veszély tesztje csak a „Tűz van!” felkiáltáshoz hasonlítható szélsőséges esetekben tudna egyértelmű kritériumként működni. (Oliver Wendell Holmes amerikai bíra 1919-ben a szólásszabadság védelmének és korlátozásának egyensúlya kapcsán egy hasonlattal élt, miszerint ha valaki egy zsúfolt helyiségben elkiáltja magát: „Tűz van!”, akkor olyan esettel állunk szemben, amikor a szólást nem védi a jog, hiszen ezt a felszólítást megérteni annyit jelent, mint azonnal cselekedni, közvetlen veszélyre való utalásról lévén szó. Holmes érvelése szerint minden konkrét esetben mérlegelni kell, hogy egy adott szó milyen mértékben hasonlítható a „Tűz van!” felkiáltás által okozható cselekvésre való felszólításhoz.) A homesi teszt viszont csak annyira szélsőséges esetekre vonatkozhatna, amelyekhez fogható sokkal ritkábban fordul elő a valóságban, mint amennyire gyakori az érzelmi károkat okozó gyűlölködés.

Úgy vélem, hogy attól még, amiért szó és tett között nem bizonyítható a kauzális összefüggés, létezik az elhangzott szavaknak az az erkölcsi súlyuk, amely miatt értékelhetők – csak hogy nem törvény által, hanem az erkölcsi válasz eszközeivel. A szó és általában a kifejezés ugyanis nem azért ártalmas, mert tett követheti – netán követi is –, hanem önmagában ártalmas, pusztán jelentése miatt. Furcsa módon tehát, éppen abban az esetben tarthatjuk erkölcsileg súlyosabbnak a szavakat, amikor önmagukban botránycsok, nem pedig akkor, amikor cselekvésre való felszólításra alkalmasak. Miért kellene a szavak súlyát, az azokat esetleg követő tettek súlyánál fogva mérni, ahelyett, hogy a saját jelentésük súlyánál fogva mérnénk őket? Ez a kérdés válasz arra a kérdésre, hogy miért nem helyes a szólásszabadságot államilag korlátozni.

A gyűlöletbeszédet tiltani akarók tehát abban hibáznak, hogy a szavak súlyát cselekvésre való felbuzdító erejükben látják, lemondva ezáltal a szó önmagában vett súlyáról. Ennek egyszerre két csapdája van: 1. a szó és tett közötti kauzális kapcsolat szinte reménytelen bizonyításába kezdenek, amelyre általános szabályt nem találhatnak, tehát minden egyes esetben újabb bizonyítási kényszerbe kerülnek; 2. ennek a kapcsolatnak a keresése során akarataik ellenére amellettesznek hitet, hogy a szónak csak annyiban van súlya, amennyiben az cselekvést implikál. Márpedig az utóbbi előfeltevéssel

éppen azokat védik meg, akiket elítélnék. Ugyanis tálcán kínálják a rasszista uszítóknak, hogy azok avval védekezzenek, hogy ők „csak” beszélnek. Mint-ha a beszéd kevesebb volna, mint a tett. A szavak illokúciós és perlokúciós hatásának rendkívül nehéz bizonyíthatóságán fáradozva, a gyűlöletbeszédet tiltani akarók indirekt módon azt állítják, amit nyilván nem gondolnak, hogy a szólás félelmetesebb vagy ártalmasabb, ha cselekvés követi. Holott a cselekvés és a szólás két különböző típusú esemény, még akkor is, ha a kettő konkrét esetekben, időben és térben összekapcsolódhat. Miközben érveikben állandóan jelen van ez a valószínűleg nem szándékolt előfeltevés, saját szavaik súlyát is gyengítik.

A szólásszabadság feltétlen védelmezőinek abban tehát igazuk van, hogy a kifejezés alkotmányos korlátozását visszautasítják. De megoldásuk nem derít fényt arra, hogy az uszítást nem azért nem szabad betiltani, mert a szó kevésbé „üt”, mint a tett, hanem azért, mert másként üt. A „másként ütést” pedig azért nem szabad betiltani, mert szavak ellen csak más szavakkal lehet egyenértékű ellentámadásba kezdeni, hiszen a szót a másik szóval kell tudni büntetni, nem pedig a bilinccsel.

Mit lehet tenni?

Mint már utaltam rá, Kis János szerint a jogi szabályozás megszigorítása helyett a politikai elhatárolódásnak kellene kifejeznie azokat az értékeket, amelyek alapján a gyűlölködő, uszító megnyilvánulások elszigetelhetők.³² Kis meggyőzően hívja fel a figyelmet arra, hogy a társadalomban létező értékpreferenciák láthatóvá tételét és hatását önkényesen korlátozza a jogi szankció pusztá szigora. Ellenben tézise nem vet számot azzal a ténnyel, hogy a politikai cselekvés stratégiai természetű. Emiatt a jogi és a politikai szféra együttes válasza sem elegendő a gyűlöletbeszéd társadalmi ellenőrzésére. A gyűlölködésre adható értékalapú válaszok leginkább a civil szférából származhatnak. Ugyanis a politikai pártokkal ellentétben, amelyek lényegüket tekintve a politikai hatalmat próbálják megszerezni, a civil szféra az a terület, ahol a cselekvés értékalapú. Mivel a civil szféra nyilvános viták során láthatóvá teszi a jelenség különböző értékek alapján való megítélését, hozzájárulhat egy olyan jogi válasz kialakításához is, amely organikusabban fedi azt, hogy a társadalom milyen arányban és hogyan óhajtja szankcionálni a gyűlölködést. Az értékpreferenciák másokkal való megismertetése és így gazdagabb „térképük” létreho-

³² Kis János: A szólásszabadság próbája, i. m. (11. jegyzet) 42.

zása, nemcsak a jogi megítélésnek a társadalomban lévő értékekkel való reálisabb kapcsolatához visz közelebb, hanem a politikai szférában is világosabbá válik a helyeslésnek vagy az elhatárolódásnak az „ára”. A leghatékonyabb válasz tehát a jog, a politika és a civil szféra valamilyen egymást kiegészítő fellépésében keresendő.